

ΑΓΡΟΤΙΚΑ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΑ ΣΤΑ ΚΥΘΗΡΑ ΤΟΥ 15ου ΑΙΩΝΑ:
Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΚΑΤΑΣΤΙΧΩΝ

ΜΑΡΙΝΑ ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗ

«...πάντες οί τούτου τοῦ νησιού ἄνθρωποι, μικροί τε καὶ μεγάλοι, ἄνδρες καὶ γυναῖκες, πρεσβύτεροι καὶ νεανίσκοι, ἱερεῖς καὶ μονάζοντες, ἄρχοντες καὶ ἀρχόμενοι...».¹ Επιχειρώντας να αποδώσει περιεκτικά και με όσο το δυνατόν μεγαλύτερη ακρίβεια την πληθυσμική σύνθεση του νησιού του, ο Κυθήριος μοναχός Χειλάς, σε έκθεση που απευθύνει προς τους ἄρχοντες του τόπου λίγο μετά τα μέσα του 15ου αιώνα, προβαίνει σε κατηγοριοποίηση των κατοίκων σε φύλα, ομάδες ηλικιών, μέλη του κλήρου και τάξεις, κατηγοριοποίηση η οποία παραπέμπει στις μεθόδους των Βενετών απογραφών.²

Οι ομοιότητες είναι εμφανείς στην παλαιότερη σωζόμενη απογραφή, αυτή του Πέτρου Καστροφύλακα του 1583, όπου ο πληθυσμός κατανέμεται σε *huomini da fation, vecchi e putti maschi, donne e putte abitanti nella forteza et territorio di Cerigo*. Με την κατηγοριοποίηση όμως του Χειλά συμπίπτει σε εντυπωσιακό βαθμό, η κατάταξη του πληθυσμού με βάση το φύλο, την ηλικία, την εθνοπολιτισμική και κοινωνική ομάδα, το επάγγελμα και τη θρησκευτική ιδιότητα, στην κατά δύο σχεδόν αιώνες μεταγενέστερη απογραφή του Γενικού Προνοητή της Θάλασσας Francesco Grimani, του 1757.³ Μολοντί αντίστοιχες καταμετρήσεις δεν σώζονται

1. “Chilas chronicon monasterii S. Theodori in Cythera insula siti”, εκδ. Ch. Hopf, *Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues*, Βερολίνο 1873, σ. 347-348 (δεν είχα τη δυνατότητα να συμβουλευθώ την έκδοση του Ι. Βελούδου, *Χρονικόν περί τοῦ ἐν Κυθήροις μοναστηρίου τοῦ ἁγίου Θεοδώρου νῦν πρώτον ἐξ ἀνεκδότου χειρογράφου μετά σημειώσεων δημοσιευθέν*, Βενετία 1868).

2. Για το Χρονικό του Χειλά και τη σημασία του ως πηγής για τη μελέτη της κυθηραϊκής κοινωνίας του 15ου αι., βλ. Χρ. Μαλτέζου, «Το Χρονικό του Χειλά. Κοινωνικά και ιδεολογικά προβλήματα στα Κύθηρα τον 15ο αιώνα», *Σύμμεικτα* 8 (1989) [= *Βενετική παρουσία στα Κύθηρα. Αρχαιακές μαρτυρίες*, Αθήνα 1991, ΙΑ'], σ. 33-43.

3. Για τις απογραφές του Π. Καστροφύλακα και του Fr. Grimani, βλ. Chr. Maltezos, “A Contribution to the Historical Geography of the Island of Kythira during the Venetian Occupation”, *Charanis Studies. Essays in Honor of Peter Charanis*, Rutgers University Press 1980 [= της ίδιας, *Βενετική παρουσία στα Κύθηρα...*, ὀ.π., Θ'], σ. 156-167. Σ. Σπανάκη, «Οι οικισμοί της Επτανήσου και οι κάτοικοί των τον 16ο αιώνα», *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Παπιοῦ Συνεδρίου*

πριν από τα τέλη του 16ου αι., είναι γνωστό από έμμεσες μαρτυρίες ότι ήδη κατά το α' μισό του 14ου αι. οι πρώτοι Βενετοί κύριοι των Κυθήρων, οι Venier, διενεργούσαν απογραφές κάθε φορά που σημειώνονταν μεταβολές στο ιδιοκτησιακό καθεστώς του νησιού. Κατ' αναλογία, η αλλαγή κυριαρχίας με την υπαγωγή του νησιού στον άμεσο έλεγχο της Βενετίας, το 1363, ως συνέπεια της συμμετοχής των αδελφών Τίτου, Κυρίλλου και Thodorello Venier στην επανάσταση του Αγίου Τίτου, μπορεί εύλογα να υποθεθεί ότι συνοδεύθηκε από απογραφή του πληθυσμού με σκοπό τη συγκέντρωση φορολογικών ή και δημογραφικών πληροφοριών.⁴ Εξάλλου, στη διάρκεια του 15ου αι. ο Βενετός καστελλάνος από κοινού με τους Venier προέβαινε

(*Αργοστόλι-Αηξούρι, 17-21 Μαΐου 1986*), Τ. 1, Αργοστόλι 1989, σ. 115· Σ. Λάζαρη, «Η συγκρότηση του επανησιακού πληθυσμού: Η απογραφή του Πέτρου Καστροφύλακα (1583) και του Fr. Grimani (1760)», *Πρακτικά του Ζ' Παιονίου Συνεδρίου (Λευκάδα, 26-30 Μαΐου 2002)*, Τ. 2, Αθήνα 2004, σ. 301-347. Βλ. επίσης *Απογραφές πληθυσμού Κυθήρων (18ος αιώνας)*, πρόλογος Χρύσας Α. Μαλτέζου, εκδ. Αντωνίας Κ. Μαριμαρέλη, Μαρίας Γ. Πατραμάνη, Ε. Γ. Δρακάκη, Τ. 1-3, Αθήνα 1997 [Εταιρεία Κυθηραϊκών Μελετών αρ. 8]. Εκτός αυτών, έχει δημοσιευθεί και απογραφή της σύντομης περιόδου της κυριαρχίας του νησιού από τους Οθωμανούς, βλ. *Η οθωμανική απογραφή των Κυθήρων 1715*, έκδ. Ευαγγελίας Μπαλά, Αθήνα 2009 [Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών -107]. Η μελέτη των αρχαικών τεκμηρίων των απογραφών των Κυθήρων σε συνδυασμό με τις εκθέσεις των Βενετών αξιωματούχων, τα νοταριακά έγγραφα, τα ληξιαρχικά βιβλία και τα φορολογικά κατάστιχα έχει αναδείξει τα τελευταία χρόνια δημογραφικές τάσεις, οικογενειακές δομές και συγγενικές σχέσεις αλλά και όψεις της ιστορικής γεωγραφίας και της οικιστικής δομής του νησιού κατά την όψιμη Βενετοκρατία, βλ. Chr. Maltezu, "A Contribution to the Historical Geography..." ό.π., σ. 151-177 της ίδιας, «Ειδήσεις για ναούς και μονές στα Κύθηρα από αρχαικές πηγές», *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Παιονίου Συνεδρίου...*, ό.π., Τ. 1, [= *Βενετική παρουσία στα Κύθηρα...*, ό.π., Γ], σ. 269-288 της ίδιας, «Ο χώρος και οι άνθρωποι: Συγκρότηση του πληθυσμού στα Κύθηρα της βενετικής περιόδου», *Πρακτικά Ζ' Παιονίου Συνεδρίου...*, ό.π., Τ. 2, τ. 2, σ. 289-299 της ίδιας, *Τα Κύθηρα τον καιρό που κυριαρχούσαν οι Βενετοί*, Βενετία 2008, σ. 97-113· Σ. Λάζαρη, «Η συγκρότηση του επανησιακού πληθυσμού...», ό.π., σ. 301-347· Α. Μαζαράκη, *Η αδελφότητα της Κοντελετού*, Αθήνα 2010, ο οποίος αντλεί στοιχεία από ανέκδοτες απογραφές της ενορίας Κοντελετού των ετών 1719, 1722, 1733 και 1742· Asp. Papadaki, "La famiglia a Cerigo durante l'ultimo periodo della venetocrazia", *Venezia e Cerigo...*, ό.π., σ. 117-132 [= της ίδιας, «Η οικογένεια στα Κύθηρα την εποχή της ύστερης βενετοκρατίας», *Νόστος...*, ό.π., σ. 173-199] στο εξής παραπέμπω στην πρώτη δημοσίευση· T. E. Gregory, "Churches, Landscape, and the Population of Northern Kythera in Byzantine and Early Modern Times", *Κύθηρα: Μύθος και πραγματικότητα, Α' Διεθνές Συνέδριο Κυθηραϊκών Μελετών*, Τ. 1, Κύθηρα 2003, 219-236.

4. Για τους πρώτους Βενετούς κυριάρχους των Κυθήρων και την ανάμιξή τους στην εξέγερση των φεουδαρχών της Κρήτης, βλ. M. Koumanoudi, "Illi de Ca' Venier: The First Venetian Lords of Kythera", *Venezia e Cerigo, Atti del Simposio Internazionale*, επιμ. M. Koumanoudi - Chr. Maltezu, Βενετία 2002, σ. 87-106, ειδικά για τις απογραφές του πληθυσμού κατά το α' μισό του 15ου αι., σ. 95-96, 101 [= της ίδιας, *Illi de Ca' Venier: Οι πρώτοι βενετοί κύριοι των Κυθήρων*], *Νόστος* Τ. 2, 2003, σ. 119-153], από τις δύο δημοσιεύσεις στο εξής θα παραπέμπω στην πρώτη.

ετησίως σε καταγραφή των ζώων, της προσδοκώμενης γαιοπροσόδου και των γονικών που κατείχαν οι αγρότες.⁵ Τέλος, κατάστιχο του 1478, το οποίο θα αναλυθεί στη συνέχεια, υποδεικνύει ότι η βενετική διοίκηση κατά διαστήματα κατέγραφε τους φορολογούμενους άρρενες βιλλάνους του δημοσίου και τους προσωπικούς φόρους που υποχρεούνταν να καταβάλλουν, πρακτική που, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, εφάρμοζαν και οι Venier για τους βιλλάνους που καλλιεργούσαν τις γαίες τους.

Με δεδομένη την απουσία επίσημων απογραφών για τους πρώτους αιώνες της βενετικής κυριαρχίας στο νησί των Κυθήρων, στις σελίδες που ακολουθούν εξετάζονται πηγές οικονομικού και δημοσιονομικού χαρακτήρα, από τις οποίες μπορούν να αλιευθούν στοιχεία για τον πληθυσμό του νησιού κατά το 15ο αιώνα και παράλληλα γίνεται προσπάθεια να αξιολογηθεί η ποιότητα των παρεχόμενων πληροφοριών. Το υλικό αυτό έχει εντοπιστεί στο Κρατικό Αρχείο της Βενετίας σε φάκελο της σειράς *Procuratori di San Marco* με ιδιωτικά έγγραφα του κλάδου εκείνου της οικογένειας Venier που απέκτησε περιουσιακά συμφέροντα στο νησί μετά το 1424 και μπορεί σχηματικά να χωριστεί σε δύο γενικές κατηγορίες: α) τεκμήρια της οικονομικής διαχείρισης της κτηματικής περιουσίας που διατηρούσε η βενετική οικογένεια στο νησί, και β) έγγραφα δημοσιονομικού χαρακτήρα του βενετικού διοικητικού μηχανισμού των Κυθήρων.⁶

Πριν προχωρήσουμε στην ανάλυση του τεκμηριωτικού υλικού, σκόπιμη είναι μια σύντομη αναφορά στο καθεστώς που είχε διαμορφωθεί στο νησί έναν περίπου αιώνα μετά από την απομάκρυνση των Venier από την εξουσία και την προσάρτηση των Κυθήρων στο κράτος του Αδρία, το 1363. Ύστερα από πολυετή δικαστικό αγώνα, στα τέλη του 14ου αιώνα, το βενετικό κράτος αναγνώρισε τα γαιοκτησιακά δικαιώματα των Venier και τους απέδωσε 13 από τους 24 συνολικά κλήρους στους οποίους ήταν χωρισμένο το νησί. Οι υπόλοιποι 11 κλήροι, που αναλογούσαν στο μερίδιο των εκτελεσθέντων για συνωμοτική δράση τριών αδελφών περιήλθαν στο βενετικό δημόσιο. Ένα μικρό τμήμα, τέλος, παρέμεινε σε κοινή εκμετάλλευση μεταξύ της Βενετίας και των Venier (*comunanza, in commun*). Από όλα τα μέλη της βενετικής οικογένειας, το μεγαλύτερο μερίδιο το έλαβε ο Frangia Venier, ο οποίος στη συνέχεια κατάφερε να το επαυξήσει, εξαγοράζοντας τα ποσοστά συγγενών του. Καθώς ο ίδιος δεν είχε άρρενες απογόνους, γύρω στο 1424 κληροδότησε το μερίδιό του στον εκ πλαγίου συγγενή του Blasio, με τον όρο να παραμείνει εις το διηνεκές στην οικογένεια Venier. Μετά το θάνατο του τελευταίου, τη διαχείριση της οικογενειακής κτηματικής περιουσίας ανέλαβε ο γιος του Francesco, ως εκτελεστής της διαθήκης του πατέρα του, ο οποίος το 1450 διετέλεσε καστελλάνος του νησιού.

5. M. Koumanoudi, "Fragments of an Island Economy: The Venier Kytheran Estate Records (15th c.)", *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Βενετοκρατούμενος Ελληνισμός. Άνθρωποι, χώρος, ιδέες. 13ος-18ος αι.*, Βενετία 3-8 Δεκεμβρίου 2007, Βενετία 2009, σ. 497-514.

6. ASV, *Procuratori di San Marco, Misti*, b. 3A. Για το περιεχόμενο του φακέλου, βλ. αναλυτικά M. Koumanoudi, "Fragments of an Island Economy...", ό.π., σ. 499-500.

Στην ίδια θέση διορίστηκε σχεδόν τρεις δεκαετίες αργότερα ο ανιψιός του Moisé B' Venier. Σε μέλος της ίδιας οικογένειας πατρικίων, εξάλλου, εμπιστεύτηκε η Βενετία για πρώτη φορά το αξίωμα του προνοητή και καστελάνου των Κυθήρων, που με τη θεσμοθέτησή του στο γύρισμα του αιώνα ολοκληρώθηκε η διαδικασία ένταξης του νησιού στη βενετική διοίκηση.⁷ Έτσι, μέσα σε διάστημα μισού και πλέον αιώνα, οι απόγονοι του Blasio Venier, παρότι τυπικά δεν ανέκτησαν ποτέ τις διευρυμένες φεουδαρχικού τύπου εξουσίες των προκατόχων τους, κατόρθωσαν να διεισδύσουν στην τοπική διοίκηση του νησιού και να αναδειχθούν και πάλι σε ισχυρούς παράγοντες της νησιωτικής κοινωνίας.⁸

Από τα έγγραφα της οικονομικής διαχείρισης της κτηματικής περιουσίας των Venier, πολύτιμες πληροφορίες για την κατάσταση του νησιωτικού πληθυσμού περιέχει κατάστιχο του γιου του Blasio Venier, Moisé A', στο οποίο σημειώνονται αναλυτικά οι οφειλέτες της οικογένειας Venier και τα είδη των οφειλών τους για την τετραετία 1444-1447. Την εικόνα συμπληρώνουν αποσπάσματα από κατάστιχο του καστελάνου Κυθήρων, στο οποίο καταγράφεται η προσδοκώμενη εντριετία για τη διετία 1449-1450 και κατάλογοι της ίδιας περιόδου με ενεχυριαστές και τα αντικείμενα που έδωσαν ως εγγύηση στους Venier για τη λήψη δανείου.⁹ Μοναδικό δείγμα των καταμετρήσεων που διενεργούσε η βενετική διοίκηση του νησιού για τη συλλογή φορολογικών στοιχείων, συνιστά το κατάστιχο του καστελλάνου Moisé B' Venier, του έτους 1478, στο οποίο καταγράφονται οι φορολογούμενοι βιλλάνοι του δημοσίου και τα έσοδα του τοπικού ταμείου από τις προσωπικές εισφορές (τέλος και κανίσκιο) που τους αναλογούσαν.¹⁰

7. Το όνομα του Moisé Venier δεν περιλαμβάνεται στον κατάλογο των Βενετών καστελλάνων και προνοητών των Κυθήρων, που επισυνάπτεται στο ανώνυμο χρονικό του 16ου αι. *Antique Memorie dell'isola di Cerigo*, εκδ. C. N. Sathas, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au moyen âge*, τ. 6, Παρίσι-Αθήνα 1884, σ. 309-311, ούτε στον αντίστοιχο κατάλογο του Ch. Hopf, "Catalogue des gouverneurs vénitiens de Grèce et des îles", *Chroniques Gréco-romanes inédites ou peu connues, publiées avec des notes et tables généalogiques*, Βερολίνο 1873, σ. 410-413, από όπου απουσιάζει και το όνομα του Francesco Venier. Από ιδιόχειρη σημείωση σε φορολογικό κατάστιχο που περιλαμβάνεται στα κατάλοιπα του Moisé, γνωρίζουμε ότι ασκούσε καθήκοντα καστελλάνου κατά την περίοδο Απριλίου - Ιουνίου 1478, βλ. πιο κάτω.

8. Βλ. σχετικά, M. Koumanoudi, "Illi de Ca' Venier...", ό.π., σ. 89' της ίδιας, "Fragments of an Island Economy...", ό.π., σ. 502-504, και Χρ. Μαλτέζου, *Ta Kéθηρα...*, ό.π., σ. 29-33.

9. ASV, *Procuratori di San Marco, Misti*, b. 3A, Privata Moisé I Venier και Carte Nicolò Venier. Βλ. πιο πάνω υποσημ. 6.

10. Το κατάστιχο φέρει στο εσώφυλλο την επιγραφή: "Al nome de Dio et de la glorioxia Verzene he del Vangelista miser San Marco, in questo quaderno, io Moixe Venier q. miser Moixe notero le intrade et contadi dela ilustrissima signoria de Venexia chome chastelan de Zerigo" και έχει τη μορφή λογιστικού βιβλίου, ASV, *Procuratori di San Marco, Misti*, b. 3 A, Carte Venier Moisé II. Στο ίδιο κατάστιχο καταγράφονται ως δημόσιες δαπάνες ο μισθός του καστελλάνου, τα έξοδα της ετήσιας καταγραφής των φορολογήσιμων ζώων και δάνειο προς τον Σύνδικο και Προνοητή της Ανατολής για τις ανάγκες του πολέμου στη Μονεμβασία.

Ένα μειονέκτημα των συγκεκριμένων πηγών είναι ότι δεν παρέχουν πληροφορίες για το σύνολο των κατοίκων του νησιού αλλά για ορισμένες πληθυσμιακές ομάδες μόνο. Ενώ το γεγονός ότι και για αυτές το τεκμηριωτικό υλικό είναι αποσπασματικό και με διαφορετικά ποιοτικά γνωρίσματα καθιστά εξαιρετικά δυσχερή την επεξεργασία και πολύ περισσότερο τη σύγκριση των δεδομένων των πηγών τόσο μεταξύ τους, όσο και με μεταγενέστερες μαρτυρίες.¹¹

Στο Κατάστιχο του Moisé B' Venier, όπου ζητούμενο ήταν η καταγραφή των εσόδων του τοπικού δημόσιου ταμείου από τη φορολογία, η βασική μονάδα που χρησιμοποιείται από το συντάκτη του εγγράφου είναι ο ενήλικος βιλάνος. Οι πληροφορίες που παρέχει το κατάστιχο είναι λακωνικές: σε κάθε καταχώριση δηλώνεται το πλήρες όνομα του φορολογουμένου, η επαγγελματική του ιδιότητα, εφόσον είναι ιερέας, και σπανιότερα το παρωνύμιο ή το πατρώνυμό του, και ακολουθεί το ποσό του φόρου που οφείλει να καταβάλει.

Στο Κατάστιχο του Moisé A' Venier, από την άλλη πλευρά, ο τρόπος καταγραφής των οφειλετών δεν είναι ενιαίος. Οι οφειλέτες, καλλιεργητές όλων των κτημάτων των Venier, χωρίζονται σε δύο κατηγορίες με κριτήριο τη σχέση εξάρτησης από τους γαιοκτήμονες: σε βιλάνους των Venier και μη. Αν και δεν δηλώνεται ρητά, οι οφειλέτες της δεύτερης κατηγορίας, στους οποίους συμπεριλαμβάνεται και μικρός αριθμός ατόμων που χαρακτηρίζονται ως απελεύθεροι (franchi), μάλλον ήταν άτομα νομικώς ελεύθερα. Σε σύγκριση με τους ελεύθερους, η παρεχόμενη πληροφόρηση για τους βιλάνους είναι πολύ πιο αναλυτική: καταγράφεται πρώτα ο αρχηγός της οικογένειας ή του νοικοκυριού, και ακολουθούν τα ονόματα των άρρενων παιδιών ή εγγονών που είχαν ενηλικιωθεί, καθώς πληρώνουν προσωπικούς φόρους – είτε το πλήρες ποσό είτε μειωμένο, ανάλογα μάλλον με την περιουσιακή τους κατάσταση ή άλλου είδους ρύθμισή-, αλλά συναπαρτίζουν το ίδιο νοικοκυριό.¹² Στη συνέχεια δηλώνονται το καθεστώς και ο τόπος διαμονής τους, και καταγράφονται αναλυτικά οι οφειλές τους από προσωπικές εισφορές, φόρους ζώων, τη γαιοπρόσοδο, και από μισθώματα γονικών, αμπελιών, κήπων, καρποφόρων δέντρων, κάποτε

11. Για τη μελέτη του πληθυσμού του ελληνικού χώρου και τα προβλήματα αξιοποίησης των πηγών της προστατιστικής περιόδου, βλ. Α. Λαΐου-Θωμαδάκη, *Η αγροτική οικογένεια στην ύστερη βυζαντινή εποχή*, μεταφρ. Αγγαίας Κάσδαγλη, Αθήνα 1987, σ. 21-43· Β. Παναγιωτόπουλου, «Προβλήματα δημογραφίας και γεωγραφίας του ελληνικού χώρου», *Τετράδια Εργασίας ΚΝΕ/ΕΙΕ* Τ. 7. 1984, σ. 5-15· Σ. Αζάρα, «Η συγκρότηση του επτανησιακού πληθυσμού», σ. 302 κ. εξ.· Δ. Δημητρόπουλου, «Μαρτυρίες για τον πληθυσμό των νησιών του Αιγαίου, 15ος-αρχές 19ου αι.», Αθήνα 2004 [= *Τετράδια Εργασίας ΚΝΕ/ΕΙΕ* Τ. 27], σ. 9-168.

12. Για παράδειγμα, ο Νικόλας Μάγειρος καταγράφεται μαζί με το γιο του Γιάννη, ενώ αμέσως μετά σε διαφορετική καταχώριση σημειώνεται ο δεύτερος γιος του Μιχάλης, ο οποίος προφανώς είναι αρχηγός χωριστού νοικοκυριού, βλ. ASV, *Procuratori di San Marco, Misti*, b. 3A, ό.π., φ. 4, 5, 6, 7, 11, 12, 16, 18, 19, 22, 23, 29. Για το ύψος και τον τρόπο υπολογισμού των προσωπικών φόρων, βλ. Μ. Koumanoudi, «Fragments of an island Economy...», ό.π., σ. 504. Πβ. Χ. Γάσπαρη, *Η γη και οι αγρότες στη μεσαιωνική Κρήτη*, Αθήνα 1997, σ. 189.

μελισσιών, μύλων και σπιτιών. Οι ελεύθεροι οφειλέτες καταχωρίζονται με το βαφτιστικό και το οικογενειακό τους όνομα, ενώ σπανίως δηλώνεται ο τόπος διαμονής τους, το επάγγελμά τους (και το καθεστώς τους μόνον εφόσον είναι απελεύθεροι). Σε αντίθεση με τους βιλλάνους, στην προκειμένη περίπτωση δεν είναι σαφές εάν καταγράφονται αρχηγοί νοικοκυριών ή απλώς οικονομικά ενεργές μονάδες, γιατί σε μια καταχώριση σημειώνεται ο οφειλέτης και οι συντάιροί του (Nicholetto Marinelo e compagni).¹³ Μόνο όταν οι οφειλέτες είναι γυναίκες ή ανήλικα παιδιά, μπορούμε με σχετική βεβαιότητα να θεωρήσουμε ότι πρόκειται για επικεφαλής νοικοκυριών.

Τα προβλήματα που απορρέουν από τη φύση των πηγών δεν επιτρέπουν την αξιοποίηση των αριθμητικών δεδομένων για την ανάδειξη των δημογραφικών χαρακτηριστικών του πληθυσμού των Κυθήρων. Ωστόσο, παρότι ατελές, το υλικό αυτό μπορεί να μας δώσει μια ένδειξη για τον πληθυσμό του νησιού τον 15ο αιώνα. Στο Κατάστιχο του Moisé A' Venier των ετών 1444-1447 καταγράφονται 57 νοικοκυριά εξαρτημένων αγροτών, αποτελούμενα από 79 ενήλικα άρρενα μέλη. Στο κατά τριάντα έτη μεταγενέστερο φορολογικό κατάστιχο του καστελλάνου του νησιού καταγράφονται 100 ενήλικες βιλλάνοι του δημοσίου. Σε σύνολο 210 ελεύθερων οφειλετών των Venier, μόλις 4 χαρακτηρίζονται ως απελεύθεροι, στοιχείο που υποδεικνύει ότι ενδεχομένως είχαν απελευθερωθεί σχετικά πρόσφατα. Τέσσερις είναι μοναχοί (calojer-caloiero) και τρεις ιερείς, όλοι του ορθόδοξου δόγματος, ενώ το ποσοστό των κληρικών εμφανίζεται υψηλότερο στους βιλλάνους της βενετικής οικογένειας, με 10 ιερείς, εκ των οποίων οι δύο είναι πρωτοπαπάδες. Στους βιλλάνους του δημοσίου, αντίστοιχα, ο αριθμός των ιερέων είναι αναλογικά μικρότερος (τέσσερις στους 100).

Η ώσμωση του ελληνικού στοιχείου με το λατινικό μετά από τρεις σχεδόν αιώνες συνυπαρξης αποτυπώνεται στα ονόματα των οφειλετών με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αυτό του ser Straticho (Στρατηγού) Venier, απογόνου κατά πάσαν πιθανότητα των άλλοτε κυρίαρχων του νησιού, όπως και ο Chabriel Venier q. ser Marcho. Τέσσερα ακόμα ονόματα ξεχωρίζουν στο Κατάστιχο του Moisé A' Venier. Πρόκειται για τους Δημήτρη Νοταρά του Βασίλη, Γιάννη Tavolari, Θόδωρο Τριάρχη του Μανώλη, και Νικόλα Zane. Στα ονόματα και των τεσσάρων προτάσσεται το προσηγορικό ser, δηλωτικό των ανακατατάξεων που επέφερε στις κοινωνικές ιεραρχήσεις η αλλαγή της κυριαρχίας. Ισχυρούς δεσμούς με το κάστρο του Αγίου Δημητρίου εμφανίζεται, τέλος, να διατηρεί ακόμα η οικογένεια Ευδαιμονογιάννη, που και αυτή συγκαταλέγεται στους οφειλέτες των Βενετών γαιοκτημόνων.¹⁴

13. Βλ. πιο κάτω, υποσημ. 52.

14. Για τις οικογένειες Νοταρά και Ευδαιμονογιάννη, βλ. Chr. Maltezou, "Le famiglie degli Eudaimoniannis e Venier a Cerigo dal XII al XIV secolo. Problemi di cronologia e prosopografia", *Rivista di Studi Bizantini e Slavi* T. 2. 1982 = *Miscellanea Agostino Pertusi* [= *Βενετική παρουσία στα Κύθηρα...*, ό.π., αρ. Η'], σ. 205-217 και της ίδιας, «Μονεμβασία και Κύθηρα, Ανακοίνωση στο Συμπόσιο Ιστορίας και Τέχνης με θέμα: Η Πελοπόννησος την εποχή των Παλαιολόγων» (Μονεμβασία, 20-23 Ιουλίου 1989), *Βενετική παρουσία στα Κύθηρα...*, ό.π., αρ. ΙΓ', σ. 1-9.

Οι πληροφορίες που περιέχει το Κατάστιχο του Moisé A' Venier αναφορικά με τη γεωγραφική κατανομή των οφειλετών είναι ελλιπείς και άνισες, με αποτέλεσμα η εικόνα που σχηματίζουμε να είναι μονομερής. Σε σύνολο 267 καταχωρίσεων, ο τόπος κατοικίας των οφειλετών δηλώνεται 109 φορές, δηλαδή λιγότερο από το 50%. Επιπλέον, η καταγραφή του τόπου κατοικίας δεν γίνεται το ίδιο συστηματικά και στις τρεις κατηγορίες οφειλετών. Εφόσον πρόκειται για βιλλάνους των Venier, ο τόπος κατοικίας τους αναγράφεται σχεδόν πάντα, γεγονός που υποδηλώνει ότι ο συντάκτης του καταστίχου ενδεχομένως αντλούσε στοιχεία για τη συγκεκριμένη κατηγορία από πρόσφατη απογραφή βιλλάνων. Την υπόθεση αυτή ενισχύει το γεγονός ότι ο τόπος κατοικίας αναγράφεται και όταν πρόκειται για απελευθέρους. Στις λιγοστές περιπτώσεις κατά τις οποίες παραλείπεται ο τόπος, είτε πρόκειται για διαδοχικές καταχωρίσεις ατόμων που φέρουν το ίδιο οικογενειακό όνομα, οπότε δεν αποκλείεται να γίνεται για λόγους οικονομίας γιατί συμπίπτει με αυτόν της προηγούμενης καταχώρισης,¹⁵ είτε επειδή η πληροφορία αυτή δεν έχει σημασία για τον αποδέκτη του καταστίχου, όπως στην περίπτωση του αποθανόντα βιλλάνου Νικόλα Μουλού, που τη διευθέτηση των χρεών του είχαν κατά τα φαινόμενα αναλάβει οι *commessarii* του.¹⁶ Από την άλλη, ο τόπος δεν δηλώνεται με την ίδια σχολαστικότητα στην περίπτωση των ελεύθερων οφειλετών, αφού, σε αντίθεση με τους βιλλάνους, δεν υπόκεινταν σε κανενός είδους περιορισμούς ως προς τις μετακινήσεις τους. Αξίζει να σημειωθεί ότι ορισμένες φορές, αντί του τόπου κατοικίας σημειώνεται ο τόπος καταβολής των οφειλών, στοιχείο που ίσως αποτελεί ένδειξη του τόπου κατοικίας ή της ευρύτερης περιοχής δραστηριοποίησης του συγκεκριμένου οφειλέτη.¹⁷

Ως τόποι κατοικίας των οφειλετών αναφέρονται τέσσερις οικισμοί: ο Άγιος Δημήτριος, ο Βούργος, ο Μυλοπόταμος και ο Ποταμός, όπου σημειωτέον καταγράφονται μόνον ελεύθεροι. Τα τρία πρώτα τοπωνύμια ταυτίζονται με τα τρία κάστρα του νησιού, απ' όπου πήραν την ονομασία τους οι αντίστοιχες διοικητικές περιφέρειες, στις οποίες ήταν χωρισμένο το νησί κατά το πρώτο διάστημα της βενετικής κυριαρχίας, του Κάστρου-Βούργου, του Μυλοποτάμου και του Αγίου Δημητρίου (σημ. Παλαιόχωρα).¹⁸ Έδρα των Βυζαντινών διοικητών κατά τον όψιμο 12ο αιώνα,

15. Π.χ. ASV, *Procuratori di San Marco, Misti*, b. 3A, Κατάστιχο του Moisé Venier, 1444-1447, στο φ. 16 καταγράφονται ο Γιάννης Πισσάνος [Pis(s)anio] grando μαζί με το γιο του Μανώλη ως κάτοικοι Αγίου Δημητρίου και στο αμέσως επόμενο φύλλο (17) ακολουθεί ο Γιάννης Πισσάνος (Pisanio) pizolo με το γιο του Μανώλη, χωρίς να δηλώνεται ο τόπος κατοικίας τους.

16. ASV, *Procuratori di San Marco, Misti*, b. 3A, Κατάστιχο του Moisé Venier, 1444-1447, φ. 14.

17. Πρόκειται για τους Νικόλα Μάγειρο (Maiero), Τζώρτζη Mucllo, Τζώρτζη Λογοθέτη, Μανώλη Καλοπασχάλη και Θόδωρο Zanchari, για τους οποίους σημειώνεται ότι κατέβαλαν το ποσό του χρέους τους στον Άγιο Δημήτριο, φ. 48, 51, 52.

18. Η περιφέρεια του Αγίου Δημητρίου περιλάμβανε το ανατολικό τμήμα του νησιού, αυτή του Κάστρου-Βούργου το νότιο, και του Μυλοποτάμου το κεντρικό και βορειοδυτικό τμήμα του, βλ.

ο Ποταμός και η ευρύτερη περιοχή του, όπως συνάγεται από αρχαιολογικές μαρτυρίες, γνώρισαν αξιοσημείωτη οικιστική ανάπτυξη στη διάρκεια του επόμενου αιώνα, και ειδικότερα κατά το σύντομο διάστημα της επανόδου του νησιού στη βυζαντινή κυριαρχία (1275-1308). Η ανέγερση του ναού του Αγίου Ιωάννη στα Σανίδια στην περιφέρεια του Ποταμού το 15ο αιώνα και η μνεία του τοπωνυμίου στο Κατάστιχο του Moisé A' Venier την ίδια χρονική περίοδο αποτελούν τις πρώτες μαρτυρίες για την ύπαρξη εγκατάστασης στην περιοχή μετά από έναν περίπου αιώνα σιγής.¹⁹

Από τα 57 νοικοκυριά βιλλάνων, των οποίων δηλώνεται ο τόπος εγκατάστασης ή συνάγεται από εσωτερικά στοιχεία, 35 εντοπίζονται στον Άγιο Δημήτριο, 19 στον Βούργο και τρία στον Μυλοπόταμο. Αντίστοιχα, από τους 68 ελεύθερους οφειλέτες, των οποίων είναι γνωστός ο τόπος κατοικίας, 22 ήταν εγκατεστημένοι στον Άγιο Δημήτριο, 4 στον Βούργο, 2 στον Μυλοπόταμο και 4 στον Ποταμό. Δυστυχώς, η οικιστική εικόνα που παρέχει το Κατάστιχο είναι μονομερής και παραπλανητική, γιατί, όπως προαναφέρθηκε, οι σχετικές πληροφορίες αφορούν σε ένα, απροσδιόριστο, τμήμα του συνολικού πληθυσμού του νησιού. Τα ανωτέρω ποσοτικά στοιχεία, τουλάχιστον στην παρούσα φάση της έρευνας, είναι αξιοποιήσιμα μόνο ως προς τους εξαρτημένους αγρότες που ήταν προσδεμένοι στη γη των Venier, και πάλι όμως με την επιφύλαξη ότι ενδεχομένως δεν αντιπροσωπεύουν το σύνολο της συγκεκριμένης ομάδας του πληθυσμού, αλλά μόνον όσους είχαν οικονομικές εκκρεμότητες.

Ένα άλλο πρόβλημα που σχετίζεται με την ερμηνεία των πληροφοριών της συγκεκριμένης πηγής είναι κατά πόσον οι οικογένειες, που ως τόπος διαμονής τους αναφέρεται ένα από τα τρία κάστρα, ήταν πράγματι εγκατεστημένες σε αυτά ή και σε μικρότερους οικισμούς στην ευρύτερη περιοχή τους. Για την οικιστική ανάπτυξη στο νησί πριν από το 16ο αιώνα υπάρχουν λιγοστές γραπτές πηγές, ωστόσο είναι γενικά αποδεκτό ότι ο διαρκής φόβος των πειρατικών επιδρομών επέβαλλε από νωρίς την απομάκρυνση των κατοίκων από τις παραθαλάσσιες περιοχές και τη δημιουργία οικισμών στην ενδοχώρα. Την οικιστική εικόνα του νησιού φωτίζει σημαντικά έγγραφο του 1329 που αφορά σε καταλανική επιδρομή εναντίον Κυθήριων χωρικών. Σύμφωνα με καταθέσεις μαρτύρων, στις αρχές του 14ου αιώνα, Καταλανοί ναυτικοί αποβιβάστηκαν στο λιμάνι του Αγίου Νικολάου στον Αυλέμονα και διέσχισαν

Φανής Δ. Μαυροειδή, «Κοινωνία και διοίκηση στα Κύθηρα στις αρχές του 17ου αιώνα», *Δωδώνη* T. 7.1978, σ. 151· Chr. Maltezu, "Historical Geography...", ό.π. και της ίδιας, *Κύθηρα...*, ό.π., σ. 51· Α. Παπαδιά-Λάλα, *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της βενετοκρατίας (13ος-18ος αι.). Μια συνθετική προσέγγιση*, Βιβλιοθήκη του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας – Αρ. 4, Βενετία 2008² (α' έκδοση 2004).

19. Βλ. Chr. Maltezu, "Le famiglie degli Eudaimonogiannis e Venier...", ό.π., σ. 207-208 και Ιωάννης Μπίθα, «Τα βυζαντινά Κύθηρα μέσα από τις μαρτυρίες των εκκλησιών και των τοιχογραφιών», *Πρακτικά Στ' Διεθνούς Παρισιού Συνεδρίου (Ζάκυνθος, 23-27 Σεπτεμβρίου 1997)*, T. 4, Αθήνα 2004, σ. 572-573, 575.

σαν σχεδόν ολόκληρο το νησί, λεηλατώντας στο πέρασμά τους δέκα χωριά (*casali*).²⁰ Η ύπαρξη διάσπαρτων μικρού μεγέθους οικιστικών εγκαταστάσεων στην ενδοχώρα των Κυθήρων επιβεβαιώνεται εξάλλου από τη μελέτη της αρχιτεκτονικής και του διακόσμου των ναών του νησιού. Ενώ όμως κατά το 13ο αι. η οικοδομική και τοιχογραφική δραστηριότητα εκτείνεται σε ολόκληρο το νησί, και μάλιστα εκτός οικισμών σε απομονωμένες περιοχές, στους δύο επόμενους αιώνες εστιάζεται στα τρία κάστρα και είναι μικρότερης κλίμακας. Συνεπώς, οι ενδείξεις του καταστίχου συνηγορούν με τα αρχαιολογικά ευρήματα ότι στη διάρκεια του 14ου και τον 15ο αι. ο πληθυσμός συγκεντρώνεται κοντά, αν όχι μέσα, στους οχυρούς οικισμούς που αναπτύσσονται τότε, αναζητώντας ασφάλεια.²¹

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η ποσοστιαία κατανομή των βιλλάνων στους τρεις οικισμούς με βάση πάντοτε το Κατάστιχο του Moisé A' Venier, καθώς αποτυπώνει το ιδιότυπο γαιοκτητικό καθεστώς που είχε διαμορφωθεί στο νησί μετά το 1363, με το διαχωρισμό σε γαίες του βενετικού δημοσίου, σε ιδιοκτησίες της οικογένειας Venier, και σε συνιδιοκτησίες των δύο. Τα περισσότερα νοικοκυριά βιλλάνων (61,4%) εντοπίζονται στο κάστρο του Αγίου Δημητρίου, ακολουθεί ο Βούργος (33,3%), και με πολύ μεγάλη διαφορά ο Μυλοπόταμος (μόλις 5,3%).

Η ίδρυση του κάστρου του Αγίου Δημητρίου ανάγεται στα τέλη του 12ου ή στις αρχές του 13ου αι., ωστόσο οι σωζόμενες χρονολογημένες τοιχογραφίες των ναών του τοποθετούν την ακμή του οικισμού στους αιώνες 14ο και 15ο.²² Δεδομένου δε ότι μεγάλο μέρος των εκτάσεων στην ευρύτερη περιοχή του κάστρου ανήκε ακόμα κατά τα μέσα του 16ου αι. στην οικογένεια Venier,²³ η συγκέντρωση εκεί έναν αιώνα

20. Αναλυτικά για το επεισόδιο με τους Καταλανούς πειρατές και για την απόδοση των τοπωνυμίων στα ελληνικά, βλ. Χρ. Μαλτέζου, *Κύθηρα...*, ό.π., σ. 9-13. Στο έγγραφο αναφέρονται τα εξής ονόματα χωριών: Dormone / Dromona (Δρυμώνας), Thol(l)ari (Θολάρι), Calivia / Calinia (Καλύβια), κοντά στο οποίο υπήρχε εκκλησία του Αγίου Νικολάου, Cheramoto (Κεραμωτό), Feraze (Φράτσια), Magonade (Μαγγουνάδες), Messetorio (Μεσοχωριό), Mitata (Μητάτα), Paleocastro (Παλαιόκαστρο), Spanotorio (Σπανοχωριό), βλ. *Diplomatari de l'Orient català (1301-1409)*, εκδ. A. Rubió i Lluch, Βαρκελώνη 1947, αρ. 147 (13 Ιουλίου 1329), σ. 178-187. Βλ. επίσης *I libri commemoriali della Republica di Venezia*. Regesti, T. 2, Βενετία 1878, σ. 29, αρ. 166 (επιτομή του εγγράφου). Γενικά για την πειρατική δραστηριότητα στα Κύθηρα και στο θαλάσσιο χώρο του νησιού, βλ. M. Koumanoudi, "Illi de Ca' Venier...", ό.π., σ. 100· Χρ. Μαλτέζου, «Ο χώρος και οι άνθρωποι...», ό.π. σ. 295· A. Panopoulou, "Episodi di pirateria nello spazio marittimo di Cerigo tra il XIII e XVIII secolo", *Venezia e Cerigo...*, ό.π., σ. 133-143 [= της ίδιας, «Πειρατικά επεισόδια στον θαλάσσιο χώρο των Κυθήρων (13ος-18ος αι.)», *Νόστος...*, ό.π., σ. 201-223, μετάφραση στα ελληνικά με προσθήκες και βελτιώσεις].

21. I. Μπίθα, «Τα βυζαντινά Κύθηρα...», ό.π., σ. 565-578.

22. Βλ. I. Μπίθα, «Τα βυζαντινά Κύθηρα...», ό.π., σ. 572-573, 576-577 και G. Ince - A. Ballantyne, *Palaiochora on Kythera: Survey and Interpretation. Studies in Medieval and Post-medieval settlements*, Οξφόρδη 2007 [BAR International Series 1704], σ. 24-25. Επίσης, A. Παπαδιά-Λάλα, *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων...*, ό.π., σ. 261-262.

23. Την πληροφορία παρέχει στην αναφορά του προς τις μητροπολιτικές αρχές ο Βενετός

νωρίτερα του κύριου όγκου του δυναμικού των εξαρτημένων αγροτών που ανήκε στη βενετική οικογένεια δεν προξενεί εντύπωση.

Με την εκμετάλλευση γαιών που ανήκαν στην οικογένεια Venier πρέπει εξάλλου να συνδέεται η εγκατάσταση των οικογενειών βιλλάνων στον Βούργο του Κάστρου της Χώρας, αφού από το 14ο αιώνα και μετέπειτα οι εκάστοτε συγκύριοι του νησιού εκμεταλλεύονταν από κοινού την περιοχή που εκτείνεται από το Κάστρο της Χώρας νοτιανατολικά έως τον όρμο του Καψαλίου, όπως και την εύφορη γη γύρω από την Παλαιόπολη.²⁴ Το καθεστώς αυτό διατηρήθηκε και μετά τη μετάβαση του νησιού στον άμεσο έλεγχο της Βενετίας.

Μια ερμηνεία για την περιορισμένη παρουσία βιλλάνων των Venier στον τρίτο οχυρωμένο οικισμό συγκριτικά με τους δύο προηγούμενους παρέχει η μεταγενέστερη μαρτυρία του Βενετού προνοητή Soranzo, ότι οι γαίες γύρω από το κάστρο του Μυλοποτάμου ανήκαν ως επί το πλείστον στο βενετικό δημόσιο. Το κάστρο άλλωστε και ο οικισμός έζω από αυτό, όπως υποδεικνύουν οι αρχαιολογικές μαρτυρίες, αναπτύχθηκαν σταδιακά από τα τέλη του 15ου αι. και κυρίως μετά την καταστροφή του Αγίου Δημητρίου από τον Μπαρμπάροσα το 1537.²⁵

Σε συνάρτηση με αγροτικές δραστηριότητες αναφέρονται τα ακόλουθα τοπωνύμια και μικροτοπωνύμια: Champo San Tuodoro (Κάμπος του Αγίου Θεοδώρου), Chalamo (Κάλαμος), Calamizi (Καλιμίτσι), Chamitades (Καμιτάδες), Drimonari (Δρυμωνάρι), Fraza (Φράτσια), Filin (Φιλίου), Gonia (Γωνία), Luogo se pia i falconi (αταύτιστο),²⁶ Ma(n)gunades (Μαγγουνάδες), Maschalochotiri (Μασκαλαχωτήρι), Milapidea (Μηλαπιδέα), Milies (Μηλίες), Mitata (Μητάτα), Paximada-Passimada (αταύτιστο), Potamo (Ποταμός), Prado (Λιβιάδι).²⁷ Από το έγγραφο του 1329, που

προνοητής Κυθήρων Giovanni Soranzo το 1545, βλ. C. N. Sathas, *Documents inédites relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Age* T. 6, Παρίσι 1884, σ. 289, στ. 32-43.

24. Βλ. M. Koumanoudi, «Illi de Ca' Venier...», ό.π., σ. 94. Για την ίδρυση του Κάστρου της Χώρας, βλ. Χειλάς, σ. 346. Το 14ο αι., αναπτύχθηκε ο μέσα Βούργος του Κάστρου, σύμφωνα με τη χρονολόγηση της αρχικής τοιχογράφησης σε τέσσερις ναούς, οι οποίοι θεωρούνται σύγχρονα κτίσματα, βλ. Ι. Μπίθα, «Τα βυζαντινά Κύθηρα...», ό.π., σ. 573. Ο Βούργος στους πρόποδες του Κάστρου τειχίστηκε το 16ο αιώνα, βλ. Α. Παπαδία-Λάλα, *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων...*, ό.π., σ. 262-262. Για το αίτημα των ασθενέστερων κοινωνικά ομάδων να τειχιστεί ο Βούργος, βλ. Χρ. Μαλτέζου, «Ο χώρος και οι άνθρωποι...», ό.π., σ. 295.

25. Στα μέσα του 16ου αι. στον Μυλοπόταμο κατοικούσαν 50 οικογένειες, οι οποίες καλλιεργούσαν γαίες του βενετικού κράτους, βλ. C. N. Sathas, *Documents...*, ό.π., σ. 287, στ. 27-31. Α. Παπαδία-Λάλα, *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων...*, ό.π., σ. 262-262. Για τη χρονολόγηση των ναών και των τοιχογραφιών στο κάστρο του Μυλοποτάμου, βλ. Ι. Μπίθα, «Τα βυζαντινά Κύθηρα...», ό.π., σ. 573.

26. Και όχι Luogo se pia, όπως εκ παραδρομής είχα σημειώσει στο M. Koumanoudi, «Fragments of an Island Economy...», ό.π., σ. 507. Ευχαριστώ πολύ την καθηγήτρια κυρία Χρύσα Μαλτέζου για την επισήμανση αυτή.

27. ASV, *Procuratori di San Marco, Misti*, b. 3A, Κατάστιχο του Moisè A' Venier, 1444-1447, σε διάφορα σημεία. Για τις παλαιότερες αναφορές τοπωνυμίων του νησιού, βλ. Chr. Maltezu, «A

προαναφέρθηκε, προκύπτει ότι οι Μαργουνάδες, τα Μητάτα, και τα Φράτσια συνιστούσαν αυτοδύναμους οικισμούς κατά τις πρώτες δεκαετίες του 14ου αι., ενώ η ύπαρξη οικιστικών εγκαταστάσεων στην περιοχή του Ποταμού την ίδια χρονική περίοδο συνάγεται από αρχαιολογικές μαρτυρίες. Δυστυχώς, όμως, στο Κατάστιχο του Moisé A' Venier δεν παρέχεται καμιά ένδειξη σχετικά με τη συνεχιζόμενη οίκηση ή μη των περιοχών αυτών.

Σε ό,τι αφορά στην οργάνωση της νησιωτικής κοινωνίας στο επίπεδο της οικογένειας και των συγγενικών δεσμών, τα στοιχεία που μας δίνει το Κατάστιχο είναι περιορισμένα. Κατ' αρχάς, ο τρόπος που έχει συνταχθεί η πηγή δεν μας επιτρέπει να σχηματίσουμε ολοκληρωμένη εικόνα της οικογενειακής κατάστασης κανενός από τους οφειλέτες. Περισσότερες και πιο αναλυτικές είναι οι μαρτυρίες για τους βιλλάνους των Venier, αν και ελλείπουν τα στοιχεία για τις γυναίκες. Σε ό,τι αφορά στους ελεύθερους οφειλέτες, σε μεμονωμένες περιπτώσεις μπορούν να αλιευθούν πληροφορίες σχετικά με την οικογενειακή κατάσταση ορισμένων, καθώς και για το ρόλο των γυναικών και των ανήλικων παιδιών ως αρχηγών νοικοκυριού, αλλά δεν είναι δυνατό να εξακριβωθεί πόσες από τις γυναίκες που είχαν δοσοληψίες οικονομικής φύσης με τους Venier ήταν χήρες και πόσες ανύπανδρες.²⁸ Αν η εικόνα που παρέχει το κατάστιχο είναι αντιπροσωπευτική των νοικοκυριών του νησιού κατά την υπό εξέταση περίοδο, τότε προβληματισμό δημιουργεί η μικρή αναλογία γυναικών μεταξύ των οφειλετών (4,7% στους 210 αγάμους, 3,7 % στο σύνολο των οφειλετών), καθώς διαπιστώνεται σημαντική διαφορά στο ποσοστό των γυναικών που είχαν αυτή τη θέση σε σχέση με εκείνο μεταγενέστερων εποχών (13,2%-31,3% το 18ο αιώνα).²⁹ Δυσκολίες όμως ανακύπτουν και κατά την ανάλυση του τεμμηριωτικού υλικού για την πληθυσμική ομάδα των βιλλάνων, επειδή το ενδιαφέρον του συντάκτη του καταστίχου εστιάζεται στα φορολογούμενα μέλη των νοικοκυριών, με αποτέλεσμα να αναδεικνύονται μόνο οι σχέσεις μεταξύ των εξ αίματος αρρένων ενήλικων συγγενών. Από την άλλη, είναι κατά κανόνα αδύνατο να διακρίνουμε εάν οι ενήλικοι άρρενες κατιόντες του αρχηγού που καταγράφονται στο ίδιο νοικοκυριό ήταν έγγαμοι, άγαμοι ή χήροι, συνεπώς η οικιακή δομή των συγκεκριμένων νοικοκυριών μάς διαφεύγει εντελώς. Σε πολλαπλό νοικοκυριό κάθετης διεύθυνσης παρα-

Contribution to the Historical Geography...”, ό.π., σ. 159-161. Για την απόδοση των τοπωνυμίων στα ελληνικά, βλ. Εμμ. Π. Καλλίγερο, *Κυθηραϊκά Επώνυμα. Ιστορική, γεωγραφική και γλωσσική προσέγγιση*, Αθήνα 2006, σ. 777 κ. εξ. Θα ήθελα να ευχαριστήσω και από αυτήν τη θέση τον κύριο Εμμ. Καλλίγερο για τη βοήθειά του κατά την ταύτιση και απόδοση στα ελληνικά πολλών αταύτιστων τοπωνυμίων.

28. ASV, *Procuratori di San Marco...*, ό.π., φ. 45, 62.

29. Για τις γυναίκες ως αρχηγούς νοικοκυριού το 18ο αι. στα Κύθηρα, βλ. Asp. Papadaki, “La famiglia a Cerigo...”, ό.π., σ. 121-122. Στη Μακεδονία, τα νοικοκυριά που είχαν επικεφαλής νοικοκυριού γυναίκες κατά το α' μισό του 14ου αι. αποτελούν το 19% με 22,6% του συνόλου. Για την κατανομή των αρχηγών των νοικοκυριών κατά φύλο στη Μακεδονία το 14ο αι., βλ. Α. Λαΐου-Θωμαδάκη, *Η αγροτική οικογένεια...*, ό.π., σ. 124-125.

πέμπει η περίπτωση του Μανώλη Μιχελέτου, ο οποίος καταγράφεται μαζί με τους γιους του Νικόλα και Λάζαρο και τους εγγονούς του Μιχάλη και Μανώλη, γιους του Νικόλα. Ωστόσο, είναι πιθανό τα μέλη αυτής της οικογένειας να μη συγκατοικούσαν στην πραγματικότητα, αλλά να καταγράφονταν μαζί γιατί είχαν κοινή περιουσία και υποχρεώσεις που απέρρεαν από την εκμετάλλευσή της. Το ίδιο ισχύει για τα ζεύγη των αδελφών Δημήτρη και Giacomo Κοντού καθώς και Θεοδώρου και Κώστα Κολλάτου. Υπό αυτούς τους όρους οποιαδήποτε προσπάθεια αποκατάστασης των οικογενειακών δομών και ένταξής τους στις γνωστές τυπολογίες είναι άκρως επισφαλής.³⁰

Μολονότι τα στοιχεία ως προς τη φύση της συγκατοίκησης ελλείπουν, η μελέτη της μορφολογίας των σπιτιών της υπό εξέταση περιόδου στα κάστρα του νησιού κατέδειξε ότι προορίζονταν κατά κανόνα για τη στέγαση πυρηνικών οικογενειών. Στις ίδιες μελέτες επισημαίνεται ότι στη διαμόρφωση των σπιτιών που βρίσκονταν μέσα σε οχυρωμένους οικισμούς επέδρασαν τόσο χωροταξικοί, όσο και οικονομικοί παράγοντες. Χαρακτηριστικά, στον Άγιο Δημήτριο, σε σύνολο 70 σπιτιών που έχουν εντοπισθεί, μόνο δύο αποτελούνται από δύο ορόφους και περισσότερα του ενός δωμάτια. Για το λόγο αυτό θεωρούνται κατοικίες εξεχόντων μελών του οικισμού, ενδεχομένως των εκπροσώπων των γαιοκτημόνων στην περιοχή, δηλαδή της οικογένειας Venier. Τα υπόλοιπα σπίτια, μονόχωρα και εξαιρετικά φτωχικά, αντικατοπτρίζουν την κοινωνικοοικονομική κατάσταση της πλειονότητας των αγροτών κατά την υπό εξέταση περίοδο.³¹

Συγγενικές σχέσεις μεταξύ δύο ή περισσότερων νοικοκυριών εντοπίζονται σε 20 τουλάχιστον περιπτώσεις: πατρική και αδελφική σχέση συνδέει τους Νικόλα και Μιχάλη Μάγειρο και τους Μανώλη και Μιχάλη Μάγειρο, αρχηγούς νοικοκυριών, αντίστοιχα, δύο και αργότερα τρία νοικοκυριά αποτελούν ο Τζώρτζης Σήφης με τα παιδιά του Μανώλη και Βασίλη, σε τέσσερα νοικοκυριά αναπτύσσονται οι οικογένειες του Θόδωρου Γερανού, των γιων του Μηνά και Θεολογίτη, και του εγγονού του Νικόλα, γιου του γ. Leo, όπως εξάλλου και του πρωτοπαπά Παύλου Χριστοφόρου και των τριών γιων του, ενώ πέντε νοικοκυριά σχηματίζουν οι αδελφοί Μανώλης, Γιάννης και Κώστας Πατρολόγος με τα παιδιά τους.³² Η εξ' αγγιστείας συγγένεια εξαδέλφων ή θείων και ανιψιών δεν δηλώνεται συνήθως, αλλά σε περιπτώσεις πολύκλαδων οικογενειών με επαναλαμβανόμενα βαφτιστικά ονόματα, όπως αυτή

30. Για την τυπολογία των νοικοκυριών, βλ. την εισαγωγή του P. Laslett, *Household and Family in the Past*, Καίμπριτζ 1972, σ. 28-34, και του ιδίου, «Οικογένεια και νοικοκυριό. Ιστορικές προσεγγίσεις», *Οικογένειες του παρελθόντος. Μορφές οικιακής οργάνωσης στην Ευρώπη και τα Βαλκάνια*, επιμ., εισαγ., μετφρ. Ρ. Καυατζόγλου, Αθήνα 1996, σ. 40-49. Για την οικογένεια στα Κύθηρα κατά την ύστερη Βενετοκρατία, βλ. Asp. Papadaki, «La famiglia a Cerigo...», ό.π., σ. 117-132.

31. Βλ. Ince-Ballantyne, *Palaiochora on Kythera*, ό.π., σ. 15 κ. εξ. Πβ. Π. Γρηγοράκη – Ε. Μακρή κ.ά., «Κύθηρα», *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική*, Τ. 1, Αθήνα 1982, σ. 258-260.

32. ASV, *Procuratori di San Marco, Misti*, b. 3A, Κατάστιχο του Moisé Venier, 1444-1447, φ. 2-4, 26-27, 17-18, 1-2, 22-24.

των Μεγαλοκονόμων, πιθανότατα υποκρύπτεται πίσω από τη χρήση επιθετικών προσδιορισμών, όπως *rizolo* και *grando*.³³ Από την αντιστοίχιση των συνδεδεμένων με συγγενικούς δεσμούς νοικοκυριών με τον τύπο εγκατάστασης προκύπτει ότι στα Κύθηρα, όπως και σε πολλές περιοχές του ελληνικού χώρου κατά το Μεσαίωνα, σημαντική παράμετρος της συγκρότησης του οικιστικού πλέγματος υπήρξε η συγγένεια.³⁴ Το γεγονός, τέλος, ότι δεν καταγράφονται άτομα με διαφορετικό επώνυμο στο ίδιο νοικοκυριό, συνάδει με την εικόνα των πατροτοπικών οικογενειών που αναδύεται μέσα από τις πολύ μεταγενέστερες απογραφές του νησιού.

Η εικόνα των νοικοκυριών, όπως αναδεικνύεται μέσα από το κατάστιχο, είναι εν γένει στατική. Η μετάβαση από τη μια στην επόμενη φάση του εξελικτικού κύκλου της οικογένειας, αποτυπώνεται στο νοικοκυριό του Παύλου Κολλάτου *vechio* (sic), όπου ο ενήλικος γιος του καταγράφεται διαδοχικά μαζί με τον αρχηγό-πατέρα και ως επικεφαλής του νοικοκυριού λόγω θανάτου του τελευταίου. Τη διαδικασία διάσπασης ενός αρχικά ενιαίου νοικοκυριού αντικατοπτρίζει, αντίστοιχα, το παράδειγμα της οικογένειας του Τζώρτζη Σήφη που προαναφέρθηκε. Από δύο καταγραφές με διαφορά ενός έτους συνάγεται ότι, στο χρονικό αυτό διάστημα, ο γιος του Μανώλης απέκτησε χωριστή οικονομική οντότητα και ανεξαρτητοποιήθηκε από το πατρικό νοικοκυριό, όπως είχε κάνει νωρίτερα ο έτερος γιος του Βασίλης, που σημειώνεται ήδη ως επικεφαλής νοικοκυριού το 1444.³⁵ Εκτός όμως από τις προαναφερθείσες μεμονωμένες περιπτώσεις, το χρονικό διάστημα των τεσσάρων ετών που καλύπτουν οι καταγραφές δεν επαρκεί ώστε να ανιχνευθούν μεταβολές στη δομή των περισσότερων νοικοκυριών.

Η διαμόρφωση συγκεκριμένων κοινωνικοοικονομικών σχέσεων στην ύπαιθρο και η ανάπτυξη της κρατικής γραφειοκρατίας συνέβαλαν, σύμφωνα με την Αγγλική Λαΐου, στη σταδιακή καθιέρωση των οικογενειακών ονομάτων στους αγροτικούς πληθυσμούς της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και της βενετοκρατούμενης Κρήτης από το 14ο αι. και μετέπειτα ή και νωρίτερα.³⁶ Στα Κύθηρα, το γαιοκτητικό καθεστώς που επιβλήθηκε από την οικογένεια Venier και διατηρήθηκε από τη Βενετία δημιούργησε ανάλογες ανάγκες «διαχρονικού χαρακτηρισμού των αγροτικών νοικοκυριών», οι οποίες συντέλεσαν με τη σειρά τους στη σταθεροποίηση των ονομάτων του τοπικού πληθυσμού. Τις διεργασίες για τη σταθεροποίηση των επω-

33. ASV, *Procuratori di San Marco, Misti*, b. 3A, Κατάστιχο του Moisé Venier, 1444-1447, φ. 5-6, 11, 16. Στο Κατάστιχο του καστελλάνου Κυθήρων Moisé B' Venier, αντίστοιχους επιθετικούς προσδιορισμούς χρησιμοποιούν μέλη των οικογενειών Defterego και Προδότη. Για το επώνυμο Defterego (Δευτερέβος), βλ. Εμμ. Π. Καλλίγερο, *Κυθηραϊκά Επώνυμα*, σ. 214-218.

34. Αγγ. Λαΐου-Θωμαδάκη, *Η αγροτική οικογένεια...*, ό.π., σ. 136-146.

35. ASV, *Procuratori di San Marco, Misti*, b. 3A, ό.π., φ. 27-28, 65. Για την κυκλική εξέλιξη της οικογένειας και του νοικοκυριού, βλ. προηγούμενη υποσημ., και Αγγ. Λαΐου-Θωμαδάκη, *Η αγροτική οικογένεια...*, ό.π., σ. 113 κ. εξ.

36. Αγγ. Λαΐου-Θωμαδάκη, *Η αγροτική οικογένεια...*, ό.π., σ. 162-164. Η οθωμανική κατάκτηση διέκοψε τη διαδικασία αυτή στον ελληνικό χώρο.

νύμων θα πρέπει ασφαλώς να επιτάχυνε η εγκατάσταση στο νησί εποίκων από την Κρήτη με παγιωμένα οικογενειακά ονόματα από τις πρώτες δεκαετίες του 14ου αιώνα.³⁷ Πάντως, τα ονόματα των θυμάτων και των μαρτύρων της καταλανικής επιδρομής, όπως καταγράφηκαν από τις βενετικές ανακριτικές αρχές το 1329, αποτυπώνουν μια διαδικασία σε εξέλιξη: τέσσερα από τα θύματα καταγράφονται με το βαφτιστικό τους και σε αναφορά με τον πατέρα τους – του οποίου το όνομα είναι δηλωτικό επαγγελματικής ιδιότητας (*Theodorus filius Archidiachi*, *Jani filius Bambachari*) ή αποδίδει σωματικό χαρακτηριστικό (*Georgius filius Faxe*) ή μπορεί να είναι παρωνύμιο (*Nicolaus filius Gorano*). Οι υπόλοιποι προσδιορίζονται με ένα ακόμα διακριτικό όνομα εκτός από το βαφτιστικό τους, το οποίο θα μπορούσε να χρησιμοποιείται ήδη και ως επίθετο (*Yani Aspioti*, *Yani Ban[ba]-chari*, *Paulus Castrigo*, *Georgius Colegandi*, *Michaeli Condo*, *Nicola Faxe*, *Georgius Exonito*, *Georgius Mapatulogo* [Patrologos;], *Hemanuel Patrologo*, *Paulus Polodondi* και *Notara Stratigo*).³⁸ Το γεγονός ότι τα περισσότερα από τα προαναφερθέντα ονόματα απαντώνται στο Κατάστιχο του Moisé A' Venier, καθώς και στο ονοματολογικό υλικό των μεταγενέστερων καταγραφών, δείχνει ότι είχαν πλέον παγιωθεί ως επίθετα πριν από τα μέσα του 15ου αιώνα.³⁹

Στο Κατάστιχο του Moisé A' Venier καταγράφονται 24 οικογενειακά ονόματα βιλλάνων επί συνόλου 79 αρρένων (ή 57 νοικοκυριών). Στο Κατάστιχο του Moisé B' Venier, αντίστοιχα, επισημαίνονται 18 διαφορετικά επώνυμα σε σύνολο 100 βιλλάνων του δημοσίου. Η πρόσδεση των βιλλάνων στη γη και στον ιδιοκτήτη της εξηγεί την παρουσία στα δύο κατάστιχα πολλών νοικοκυριών ή ατόμων με τα ίδια οικογενειακά ονόματα. Παρότι όμως στην ουσία ζούσαν και δραστηριοποιούνταν στους ίδιους ή σε γειτονικούς χώρους, οι δυο ομάδες των εξαρτημένων αγροτών ήταν διακριτές και παρέμεναν στεγανές. Το γεγονός ότι στις δυο ομάδες εντοπίζονται μόνο τέσσερα κοινά ονόματα αντικατοπτρίζει τις επιπτώσεις που είχε η διανομή της κυθηραϊκής γης μεταξύ των συγκυριών στο νησιωτικό πληθυσμό.⁴⁰ Από την άλλη, όλα τα οικογενειακά ονόματα των βιλλάνων του βενετικού δημοσίου που είναι κα-

37. Κ. Γ. Τσιγκάκη, «Από την Κρήτη στα Κύθηρα. Η οικογένεια Κασιμάτη», *Πρακτικά του Η' Διεθνούς Παιονίου Συνεδρίου*, Τ. 3, Αθήνα 2009, 575-590 (όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία).

38. *Diplomatari de l'Orient català...*, ό.π., αρ. 146, σ. 178-187.

39. ASV, *Procuratori di San Marco*, *Misti*, b. 3A, ό.π., σε διάφορα σημεία: Aspioti (Ασπιώτης), Bambachari – Banbachari – Banchari (Βαμβακάρης), Jerano (Γερανός), Chastrusso (Καστρίσιος), C(h)ondo (Κοντός), Cheperioti – Chi(i)riati – Chypriati (Κυπριάτης ή Κυπριάτης), Patrologo (Πατρολόγος), Stratigo – Straticho (Στρατηγός), Fazea (Φατσέας). Για τα οικογενειακά ονόματα των Κυθέρων, βλ. τις μελέτες του Εμμ. Καλλίγερου, «Ανιχνεύσεις οικογενειακών ονομάτων στα Κύθηρα πριν το 16ο αιώνα», *Α' Διεθνές Συνέδριο Κυθηραϊκών Μελετών. Κύθηρα: Μύθος και Πραγματικότητα*, επιμ. Α. Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, Τ. 2, Κύθηρα 2003, σ. 319-331 και, πιο πρόσφατα, του ίδιου, *Κυθηραϊκά Επώνυμα...*, ό.π.

40. Ανδριόπουλος, Κοντός, Νοταράς, Ρούσσοι.

ταγεγραμμένα στο Κατάστιχο του 1478, εμφανίζονται και μεταξύ των ελεύθερων οφειλετών στο Κατάστιχο του Moisé A' Venier. Ενώ, μεταξύ των βιλλάνων και των ελεύθερων οφειλετών της οικογένειας Venier απαντώνται μόνο δέκα κοινά επώνυμα σε σύνολο 101 οικογενειακών ονομάτων.⁴¹ Από τα παραπάνω γίνεται νομίζω σαφές ότι σε σύγκριση με τους βιλλάνους των Venier, εκείνοι του βενετικού δημοσίου εμφανίζουν μεγαλύτερη κοινωνική κινητικότητα. Βέβαια, πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι στις τάξεις των ελευθέρων συμπεριλαμβάνονταν στα μέσα του 15ου αιώνα και οικογένειες απελευθέρων που προέρχονταν από την ομάδα των βιλλάνων των Venier, των οποίων τα ονόματα όμως, εκτός μεμονωμένων περιπτώσεων, δεν είναι δυνατόν να εντοπισθούν. Σε αυτή την κατηγορία ανήκει η μονεμβασιώτικη οικογένεια Λεβούνη, για την οποία είναι τεκμηριωμένο ότι μέλη της απελευθερώθηκαν από τον Frangia Venier πριν από το θάνατό του το 1424, και ενδεχομένως οι οικογένειες Ασπιώτη και Καστρίσιου, για τις οποίες ωστόσο δεν υπάρχουν αντίστοιχες πληροφορίες.⁴²

Όπως αναφέρθηκε, οι Venier, για να αντιμετωπίσουν το οξύ δημογραφικό πρόβλημα του νησιού, παράλληλα με τις απελευθερώσεις βιλλάνων στις οποίες προέβαιναν κατά καιρούς, δημιούργησαν από τις πρώτες ήδη δεκαετίες του 14ου αιώνα κίνητρα για την προσέλκυση εποίκων από την Κρήτη, όπου η βενετική οικογένεια κατείχε μεγάλη κτηματική περιουσία. Η μετάβαση των Κυθέρων στον άμεσο έλεγχο της Βενετίας έθεσε τέλος στην αυταρχική διακυβέρνηση των Venier και, μολοντί δεν συνοδεύτηκε από ουσιαστικές μεταβολές στο γαιοκτητικό καθεστώς, συνετέλεσε στη διαμόρφωση κλίματος ασφάλειας και αισιοδοξίας, σηματοδοτώντας την απαρχή μιας νέας εποχής για το νησιωτικό πληθυσμό. Σε αυτό το πλαίσιο των ευνοϊκότερων συνθηκών σημειώθηκαν μεταναστεύσεις σε ατομική ή και ενδεχομένως οικογενειακή βάση από τη γειτονική Πελοπόννησο, η οποία στο παρελθόν είχε κατ' επανάληψη τροφοδοτήσει το νησί με ανθρώπινο δυναμικό, με πρωτοβουλία μεν των ίδιων των μετακινουμένων, σε συνάρτηση δε με ανάγκες των κατοίκων του νησιού. Επιπλέον, μετά τα μέσα του 15ου αιώνα, το νησί λειτούργησε και ως τόπος υποδοχής προσφύγων, οι οποίοι εγκατέλειπαν τις εστίες τους υπό την πίεση των Οθωμανών.⁴³

41. Ανδριόπουλος, Camergo, Chalomaiero, Κοντός, Λογοθέτης, Μάγειρος, Νοταράς, Πατρολόγος, Πολίτης, Ρούσσοσ. Κατά τον υπολογισμό των οικογενειακών ονομάτων δεν συμπεριλήφθηκαν δύο δυσανάγνωστα ονόματα, καθώς και τα ονόματα Φαφούτης και Xulomiti. Το πρώτο από αυτά είναι μάλλον παρωνύμιο. Το δεύτερο, επειδή προσδιορίζει καλόγερο και απαντάται στον κατάλογο με την προσδοκώμενη γαιοπρόσοδο των ετών 1449-1450 ως Solomiti, πιθανώς δηλώνει αυτόν που μετέβη για προσκύνημα στα Ιεροσόλυμα. Επίσης, δεν ελήφθη υπόψη ο χαρακτηρισμός Plematicho Dichieo Aporito, που αποδίδεται στο μισθωτή της εκκλησίας του Αγίου Θεοδώρου, ο οποίος ήταν προφανώς εξομολόγος ιερέας, βλ. M. Koumanoudi, "Fragments of an Island Economy...", ό.π., σ. 507, υποσημ. 36.

42. Για την οικογένεια Λεβούνη, βλ. M. Koumanoudi, "Illi de Ca' Venier...", ό.π., σ. 89, 100-101 και υποσημ. 53.

43. Χρ. Μαλτέζου, «Το χρονικό του Χειλά...», ό.π., σ. 19-21 και πιο πρόσφατα της ίδιας, «Ο

Είτε όμως σχεδιάστηκαν από τους κυριάρχους είτε έγιναν αυθόρμητα υπό την πίεση πολιτικο-στρατιωτικών γεγονότων, οι μετακινήσεις αυτές δεν φαίνεται ότι έλαβαν χαρακτήρα μαζικής αποδημίας. Οι λιγιστές διαθέσιμες μαρτυρίες κάνουν λόγο για σταθερά χαμηλή πυκνότητα πληθυσμού, που το 1470 δεν ξεπερνούσε τους 500 κατοίκους.⁴⁴ Σε ποιο βαθμό λοιπόν επηρέασαν οι νέες εγκαταστάσεις τη σύνθεση του πληθυσμού του νησιού; Στην προσπάθεια να προσδιοριστεί ο χρόνος εγκατάστασης στα Κύθηρα οικογενειών –των οποίων τα ονόματα απαντώνται σε άλλες περιοχές του ελληνικού χώρου την ίδια ή σε προγενέστερες εποχές– μόνο με λογικές αναγωγές, αλλά χωρίς επαρκή τεκμηρίωση, ελλοχεύει συχνά ο κίνδυνος να οδηγηθεί ο μελετητής σε εσφαλμένες εκτιμήσεις αναφορικά με τους παράγοντες που επέδρασαν στη διαμόρφωση του πληθυσμού του νησιού. Η μετακίνηση του κλάδου της οικογένειας Χαραμουντάνη στα Κύθηρα τοποθετείται, με βάση την πρώτη επισήμανση του ονόματος στην Κρήτη, στο α΄ μισό του 16ου αιώνα. Στο Κατάστιχο του Moisé A' Venier, ωστόσο, καταγράφονται τέσσερα μέλη της ίδιας οικογένειας, ο Girardo και ο γιος του Zorzi, ο Jani grando, ο Jani pizolo, και ο Nichola, μεταξύ των ελεύθερων οφειλετών των Venier κατά την τετραετία 1444-1447.⁴⁵ Εκτός από τον Girardo και το γιο του, τέσσερα ακόμα μέλη της ίδιας οικογένειας, μεταξύ των οποίων και μια γυναίκα, η Κυριακούλα, σημειώνονται στους καταλόγους της προσδοκώμενης εντριπείας για την περίοδο 1449-1450.⁴⁶ Συνεπώς, η εγκατάσταση της οικογένειας στο νησί μπορεί με ασφάλεια να χρονολογηθεί πριν από τα μέσα του 15ου αιώνα. Αντίστοιχα, για την οικογένεια Μεγαλοκονόμου αναφέρεται στη βιβλιογραφία ότι είχε καταφύγει στα Κύθηρα μετά την πτώση του Μυστρά στους Τούρκους το 1460, όμως η καταχώριση του επωνύμου μεταξύ των βιλλάνων οφειλετών των Venier αποδεικνύει ότι προϋπήρχε στο νησί.⁴⁷

Το ονοματολογικό υλικό των πηγών μάς δίνει ένα ασφαλές *terminus ante quem*

χώρος και οι άνθρωποι...», ό.π., σ. 293-294· M. Koumanoudi, "Illi de Ca' Venier...", ό.π., σ. 97-98· Κ. Γ. Τσικνάκη, «Από την Κρήτη στα Κύθηρα...», ό.π., 574-590.

44. Χρ. Μαλτέζου, «Ο χώρος και οι άνθρωποι...», ό.π., σ. 292 (όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία).

45. Ι. Μπίθα, «Δέρις ιερέως Νικολάου Χαραμουντάνη. Εικόνα δέησης από τα Κύθηρα στο Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, περ. Δ', Τ. 22, 2001, σ. 229-245. Πβ. Εμμ. Καλλίγερου, *Κυθηραϊκά επώνυμα...*, ό.π., σ. 720-724, ο οποίος ορθά υποθέτει ότι εφόσον το 16ο αι. επισημαίνονται 15 οικογένειες με το επώνυμο Χαραμουντάνη, το επώνυμο θα πρέπει να υπήρχε στο νησί τουλάχιστον από το 15ο αιώνα. ASV, *Procuratori di San Marco, Misti*, b. 3A, ό.π., φ. 41, 44, 61, 67.

46. ASV, *Procuratori di San Marco, Misti*, b. 3A, Terzarie 1449-1450.

47. Πρόκειται για τον παπά Γιάννη Μεγαλοκονόμο και το γιο του Μιχάλη, τον Ανδρέα Μεγαλοκονόμο, τον Γιάννη Μεγαλοκονόμο και το γιο του Ανδρέα, και τον παπά Γιάννη Μεγαλοκονόμο pizolo και το γιο του Μανόλη: ASV, *Procuratori di San Marco, Misti*, b. 3A, Κατάστιχο οφειλετών Moisé A' Venier (1444-1447), φ. 5-6, 11 και ό.π., Terzarie 1449-1450. Βλ. Εμμ. Καλλίγερου, *Κυθηραϊκά επώνυμα...*, ό.π., σ. 476-481.

για την παρουσία περισσότερων από 110 οικογενειακών ονομάτων στο νησί.⁴⁸ Από αυτά, 14 ονόματα εντοπίζονται για πρώτη φορά μεταξύ του 12ου και του 14ου αιώνα. Σε προγενέστερη του 14ου αιώνα εποχή μπορεί, με ορισμένες βέβαια επιφυλάξεις, να αναχθεί και η μετακίνηση στο νησί όλων των οικογενειών που τα ονόματά τους αναφέρονται μεταξύ των βιλλάνων, αφού σε αυτό το καθεστώς εξέπεσαν όλοι οι αγρότες που ήταν εγκατεστημένοι στα Κύθηρα κατά την εποχή της υπαγωγής του νησιού στην κυριαρχία των Venier.⁴⁹ Με βάση το σκεπτικό αυτό, τουλάχιστον 45 οικογενειακά ονόματα ανιχνεύονται στο νησί πριν από το 14ο αιώνα. Από την άλλη, το γεγονός ότι τα περισσότερα ονόματα που δηλώνουν προέλευση δεν προέρχονται από την πληθυσμική ομάδα των βιλλάνων αποτελεί ένδειξη ότι πρόκειται για σχετικά πρόσφατες μεταναστεύσεις.⁵⁰

Η χρήση παρωνυμίων (Charidi, Chuchirgni grande, deto Catelan, deto Smilara, deto Zulean, Mavrea, Schargnava, Turcho, Uxo, Vaschinari, Zabusi, zingano) και επιθετικών προσδιορισμών (pizolo, grando, vechio) ως αναγνωριστικών στοιχείων φαίνεται ότι την υπό εξέταση περίοδο δεν ήταν ακόμη ιδιαίτερα διαδεδομένη στον πληθυσμό του νησιού. Μάλιστα, παρατηρείται ότι παρωνύμια χρησιμοποιούσαν περισσότερο οι βιλλάνοι σε σχέση με του ελευθέρους, ίσως γιατί στη συγκεκριμένη κατηγορία του πληθυσμού ήταν συνηθέστερο το φαινόμενο των πολύκλαδων οικογενειών, εξαιτίας των ενδογαμιών και των περιορισμών στις μετακινήσεις, με αποτέλεσμα να αναφύονται συχνότερα προβλήματα συνωνυμίας.⁵¹

48. Στα 101 ονόματα που διασώζει το Κατάστιχο του Moisé A' Venier, θα πρέπει να προστεθούν και άλλα οκτώ, που εντοπίζονται για πρώτη φορά στον Κατάλογο με την προσδοκώμενη ενριτεία των ετών 1449-1450.

49. Δεν αποκλείεται μεταξύ των βιλλάνων να υπήρχαν και έποικοι οι οποίοι στο μεταξύ είχαν απολέσει την ιδιότητα του ελευθέρου, επειδή είχαν κριθεί ένοχοι για κάποιο έγκλημα, βλ. M. Koumanoudi, "Illi de Ca' Venier...", ό.π. σ. 97.

50. ASV, *Procuratori di San Marco, Misti*, b. 3A, Κατάστιχο οφειλετών Moisé A' Venier (1444-1447), σε διάφορα σημεία συμπληρωματικό ονοματολογικό υλικό παρέχει το Κατάστιχο του Blasio Venier (1434-1437) και οι κατάλογοι με την προσδοκώμενη ενριτεία, Terzarie (1449-1450). Βλ. επίσης, *Diplomatari de l'Orient català*, ό.π., αρ. 146. Η αναλογία των ονομάτων που προέρχονται από τοπωνύμια στο σύνολο των οικογενειακών ονομάτων που διασώζουν οι πηγές είναι πολύ μικρή. Ο κύριος τόπος προέλευσης είναι η Πελοπόννησος: da Choron (1444), Γερακίτης - Gerakiti (1449), Μανιάτης - Magnati, (1444), Μολάτης - Molaiti, (1444). Ακολουθεί ο ευρύτερος νησιωτικός χώρος, με πρώτη τη Ρόδο: Rodeo (1434), da Ruodo (1444), Σάμιος - Samio (1444), Γρυπιώτης - Gripioti (1444). Στην ομάδα των βιλλάνων εντοπίζονται δύο επώνυμα προερχόμενα από τοπωνύμια: α) το Πισ(σ)άνος - Pisanio - Pixanio (1444), του οποίου ωστόσο η προέλευση είναι προβληματική, και β) το Κυπριάτης ή Κυπριάτης (1329), που μάλλον προέρχεται από την τοποθεσία Κύπερι εντός των Κυθήρων. Σε παρένθεση σημειώνεται η πρώτη αναφορά των ονομάτων. Πβ. Εμμ. Καλλίγερου, *Κυθηραϊκά επώνυμα...*, ό.π., σ. 188-189, 386-388, 576-578, 601-605.

51. Στο Κατάστιχο του Moisé A' Venier, μόλις το 4,2% των ελεύθερων οφειλετών χρησιμοποιεί παρωνύμια και επιθετικούς προσδιορισμούς, ενώ το ποσοστό αυτό ανέρχεται σε 12,6% στην ομάδα των βιλλάνων. Αντίστοιχα, η χρήση παρωνυμίων από τους βιλλάνους του δημοσίου το 1478

Στο Κατάστιχο του Moisé A' Venier λανθάνουν πληροφορίες σχετικά με την οικονομική κατάσταση των αγροτικών νοικοκυριών του νησιού. Ωστόσο, η αξιοποίησή τους απαιτεί ιδιαίτερη προσοχή δεδομένου ότι το κατάστιχο εμπεριέχει στρεβλώσεις από κοινωνική άποψη, αφού οι αναλυτικές πληροφορίες αφορούν και πάλι σχεδόν αποκλειστικά στα νοικοκυριά των βιλλάνων των Venier. Στις σχετικές καταχωρίσεις καταγράφονται οφειλές από προσωπικούς φόρους (τέλος και κανίσκια), φόρους σχετικούς με την κτηνοτροφία (δεκατία), τη γαιοπρόσοδο (*terzaria*), καθώς και από ποικίλα μισθώματα (γονικών, χωραφιών, αμπελιών, κήπων, καρποφόρων δέντρων, μύλων, σπιτιών αλλά και μιας εκκλησίας). Τις πληροφορίες του καταστίχου συμπληρώνουν οι σωζόμενοι κατάλογοι της προσδοκώμενης γαιοπρόσοδου για την περίοδο 1449-1450 και οι κατάλογοι με τα ονόματα των ενεχυριαστών και τα αντικείμενα που έδιναν στους Venier, προκειμένου να εξασφαλίσουν χρήματα για την αγορά σπόρου ή την αποπληρωμή χρεών, της προηγούμενης διετίας.

Η καθυστέρηση ή αδυναμία καταβολής των οφειλών στους φεουδάρχες, οφειλών που κυμαίνονταν από 11 *grossi* έως 162 υπέρπυρα, η υπερχρέωση των αγροτών και η έλλειψη ρευστότητας σκιαγραφούν με αδρές γραμμές την εικόνα της οικονομικής εξαθλίωσης μιας μερίδας του νησιωτικού πληθυσμού, ο οποίος ζούσε εγκλωβισμένος στο μεσαιωνικό τρόπο παραγωγής και στις καταπιεστικές οικονομικοκοινωνικές σχέσεις που απέρρεαν από αυτόν. Παρά ταύτα, το γεγονός ότι ο αριθμός των ζώων που κατείχαν οι βιλλάνοι κυμαίνονταν από 20 έως 440 κεφάλια υποδεικνύει ότι η συγκεκριμένη κατηγορία αγροτών ήταν οικονομικά διαστρωματωμένη. Ενδεικτικά αναφέρω ως τάξη μεγέθους ότι η γαιοπρόσοδος που όφειλαν οι ελεύθεροι και εξαρτημένοι καλλιεργητές των εκτάσεων του κλήρου *Gabriliana* το 1449 κυμαίνονταν από 0,5 έως 32 μουζούρια, ενώ στους 100 εγγεγραμμένους, γαιοπρόσοδο από 10 μουζούρια και άνω, όφειλαν 16, εκ των οποίων μόνο δύο πάνω από 20 μουζούρια (ο Tito Zangari 21 και ο Μανώλης Καψάνης 32 μουζούρια). Μόνο τέσσερα άτομα εξάλλου, σε σύνολο 160 καλλιεργητών που είναι καταγεγραμμένοι στον αντίστοιχο κατάλογο του 1450 για τον κλήρο που ανήκε στο μερίδιο των απογόνων του Blasio Venier και για το λόγο αυτό έφερε την ονομασία *Commessaria*, όφειλαν στους Venier γαιοπρόσοδο από 20 έως 25 μουζούρια.

Οι διευκρινιστικές πληροφορίες που συνοδεύουν ορισμένες καταχωρήσεις του Καταστίχου του Moisé A' Venier παρέχουν ενδείξεις ότι τα νοικοκυριά είχαν κοινή περιουσία και αποτελούσαν ομάδες κοινής παραγωγής και κατανάλωσης. Το πρώτο παράδειγμα αφορά στην οικογένεια του βιλλάνου Στρατήγη Βαμβακάρη που μαζί με τους ενήλικους γιους του Νικόλα και Βασίλη συγκροτούσαν ένα νοικοκυριό στον Άγιο Δημήτριο. Κατά την περίοδο 1444-1447, τόσο ο Στρατήγης όσο και Βασίλης όφειλαν

ανέρχεται, με βάση το Κατάστιχο του Moisé B' Venier, σε 11%. Αξίζει να σημειωθεί ότι το παρωνύμιο Vaschinari, το 1572 αναφέρεται ως επώνυμο μέλους του κλειστού Συμβουλίου των Κυθήρων, βλ. Αν. Παπαδιά-Λάλα, *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων...*, ό.π., σ. 264 κ. εξ (όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία).

γαιοπρόσοδο στους Venier για δύο διαφορετικά τεμάχια γης που είχαν αναλάβει να καλλιεργήσουν, ο ένας στον κλήρο της *Commessaria* και ο άλλος στον κλήρο που εκμεταλλεύονταν από κοινού το βενετικό δημόσιο και οι Venier (*in Comun*).⁵² Τα ονόματά τους τα συναντάμε ξανά στο απόσπασμα από το Κατάστιχο της προσδοκώμενης γαιοπροσόδου για το έτος 1449, σε σχέση με την καλλιέργεια εκτάσεων που βρίσκονταν στους κλήρους που προαναφέρθηκαν. Ενώ, στο απόσπασμα του Κατάστιχου της προσδοκώμενης γαιοπροσόδου για το επόμενο έτος είναι εγγεγραμμένο μόνο το όνομα του Στρατήγη, επειδή απουσιάζει ο σχετικός κατάλογος για τον κοινό κλήρο Βενετίας-Venier. Την ίδια χρονική περίοδο, η Frosini Chaluzena, κατά τα φαινόμενα ελεύθερη και επικεφαλής νοικοκυριού, καταγράφεται ως υπεύθυνη για την καταβολή οφειλών προερχόμενων από την αγορά σιταριού και τη γαιοπρόσοδο, που ήταν εγγεγραμμένη στο όνομα του, γιου της προφανώς, Ιακώβου (*scritta a Jacobo*).⁵³ Το ίδιο πρόσωπο εμφανίζεται καταγεγραμμένο στους καταλόγους της γαιοπροσόδου του 1449 για την εκμετάλλευση εκτάσεων στους κλήρους *Gabriliana* και *Commessaria*, ενώ ένα χρόνο αργότερα μόνο στον κλήρο της *Commessaria*.⁵⁴

Σε αρκετές περιπτώσεις διαπιστώνεται η οικονομική συνδρομή μελών της ίδιας οικογένειας, που όμως φαίνεται να απάρτιζαν διαφορετικά νοικοκυριά, για την εξόφληση των οφειλών συγγενικών τους προσώπων. Από την άλλη, κάποιες φορές τμήμα ή το σύνολο του χρέους αγροτών εξοφλούν άτομα χωρίς εμφανή τουλάχιστον συγγενικό δεσμό με αυτούς. Στις προαναφερθείσες περιπτώσεις ενδέχεται οι χρηματοδότες να συνδέονται με τους οφειλέτες εξ αγχιστείας ή, εφόσον πρόκειται για γυναίκες, όπως στην περίπτωση της Maria Trombeterena, η οποία ανέλαβε να αποπληρώσει το χρέος της Spataria Luradena, μπορεί πίσω από δύο διαφορετικά επώνυμα να υποκρύπτεται αδελφική σχέση.⁵⁵ Άλλοτε πάλι τη χρηματοδότηση του χρέους αναλάμβαναν άτομα, τα οποία είχαν επαγγελματική σχέση με τους οφειλέτες, ως μέλη της ίδιας συντροφιάς (*compagnia*), που είχε ως αντικείμενο την καλλιέργεια της γης ή την εκμετάλλευση ζώων.⁵⁶ Σπάνια τέλος, το ρόλο αυτό αναλάμβανε ο εφημέριος (*capellano*) του καστελάνου ή και ο ίδιος ο καστελάνος.⁵⁷

52. ASV, *Procuratori di San Marco, Misti*, b. 3A, ό.π., φ. 31.

53. ASV, *Procuratori di San Marco, Misti*, b. 3A, Κατάστιχο Moisé A' Venier, φ. 39.

54. Για τις πληροφορίες που μπορούμε να αντλήσουμε σχετικά με την κατάσταση της οικονομίας του νησιού κατά το 15ο αι. από τα έγγραφα που περιέχονται στο φάκελο Venier και τα προβλήματα τους, γίνεται αναλυτικά λόγος στη μελέτη, Μ. Koumanoudi, "Fragments of an Island Economy...", ό.π., σ. 500 κ.εξ.

55. ASV, *Procuratori di San Marco, Misti*, b. 3A, ό.π., φ. 31, 56.

56. ASV, *Procuratori di San Marco, Misti*, b. 3A, ό.π., σε διάφορα σημεία. Βλ. Μ. Koumanoudi, "Fragments of an Island Economy...", ό.π., σ. 508 κ. εξ.· Χ. Γάσπαρη, *Η γη και οι αγρότες...*, ό.π., σ. 162. Σχετικά με τις συνεργασίες μεταξύ αγροτών κατά το 16ο αι., βλ., *Εμμανουήλ Κασιμάτης: νοτάριος Κυθήρων (1560-1582)*, εκδ. Μ. Δρακάκης, Αθήνα 1997 [Εταιρεία Κυθηραϊκών Μελετών], Εμμανουήλ, σ. 24-29.

57. ASV, *Procuratori di San Marco, Misti*, b. 3A, ό.π., φ. 14, 32.

Η συστηματική διερεύνηση του πλέγματος των σχέσεων οφειλετών-χρηματοδοτών δεν αποκλείεται να αναδείξει ενδιαφέροντα στοιχεία αναφορικά με το βαθμό συσπείρωσης της μικρής νησιωτικής κοινωνίας για την αντιμετώπιση των χρόνιων οικονομικών δυσκολιών αλλά και τις σχέσεις με τους εκπροσώπους της κρατικής εξουσίας και της Καθολικής Εκκλησίας.

ABSTRACT

In the absence of official census records for the first centuries of Venetian rule on the island of Kythera, this paper examines the potential of sources of a financial and fiscal nature to provide information on the condition of the island population for the 15th century. The material in question has been located in the State Archives of Venice, in a file of the *Procuratori di San Marco* series containing private documents of the branch of the Venier family, which acquired property interests on the island after 1424 and can be schematically divided into two general categories: a. evidence of financial management of the family's island properties; and b. fiscal documents of the Venetian administration of Kythera. One drawback of these sources is that they do not provide information on all of the inhabitants but only for particular population groups. What is more the fact that even for these the documentation is fragmented and of different quality makes it extremely difficult to process and even more so compare the source data both among themselves as well as with later testimonies.

However, albeit incomplete, this material can provide us with an indication of the island's population in the 15th century and its geographical distribution. The evidence of the sources on the latter is in accord with the archaeological findings that in the 14th and 15th centuries the majority of the inhabitants concentrated in the area of the fortified settlements. The percentage distribution of the unfree peasants among these settlements reflects the peculiar land tenure regime prevailing in the island after 1363.

As regards the organization of the insular society in terms of family and kinship ties the information pertaining to the male *villani* of the Venier are more abundant and detailed. But in individual cases, information can be drawn on the marital status of free islanders as well as the role of women and children as heads of households. The study of the morphology of houses in the fortified settlements in period under consideration has shown that as a rule they were intended to house nuclear families.

In Kythera, last names were well-established as surnames before the mid-15th century. The relevant information provided by the sources offer us a safe *terminus ante quem* for the presence of more than 110 family names on the island.

Finally, latent information about the economic situation of rural households can be found in the registers; their exploitation, however, requires particular attention since they contain distortions from a social standpoint.